

Frashër DEMAJ

**RESURSET POLITIKE DHE EKONOMIKE TË SHQIPËRISË
1912-‘18 SIPAS BURIMEVE TË MINISTRISË SË JASHTME
BRITANIKE**

Abstrakt:

Britania e Madhe ishte një nga Fuqitë e Mëdha europiane, që kishte arritur nivele shumë të larta të zhvillimit social, emancipimit politik, ekonomik, ushtarak dhe përbënte, gjithashtu një prej diplomacive më të konsoliduara në kontinentin e vjetër. Për të mbajtur ritmet e larta të përfaqësimit të interesave të vet, qeveria britanike ishte e organizuar si në planin e brendshëm, ashtu edhe në marrëdhëniet ndërkombëtare. Ajo përcillte me vëmendje edhe sferat e saj të interesit në Europë dhe në koloni jashtë kontinentit europian. Për të qenë sa më koherente në përfaqësimin e interesave të saj, ajo kishte ngritur resore dhe struktura politike dhe jopolitike në kuadër të funksionimit të qeverisë së saj. Përgjegjësinë kryesore për marrëdhëniet ndërkombëtare dhe përfaqësimin e interesave britanikë e kishte Ministria e Jashtme (Foreign Office), e cila kishte një sistem shumë të organizuar dhe të avancuar të ambasadave dhe konsullatave në vendet mike dhe të tjera, ku kishte interesa të drejtpërdrejta ose të rrjetëzuara tërthorazi. Në kuadër të Ministrisë së Jashtme funksiononte sektori i historisë, që kishte për qëllim furnizimin e Ministrisë së Jashtme dhe qeverisë britanike me informacione të nevojshme deri në detaje, për çështje që përbënin interes për Mbretërinë e Bashkuar. Në këtë kuadër ky seksion kishte përgatitur informacione të detajuara për Shqipërinë

dhe shqiptarët, me të cilën u mor intensivisht sidomos në periudhën e pavarësisë dhe të konsolidimit të shtetit shqiptar. Interesim të veçantë për britanikët përbënte periudha midis viteve 1912-1918. Sektori kishte detyrë primare që të përgatiste informacione të detajuara për resurset demografike e politike të Shqipërisë dhe shqiptarëve; emancipimin politik; rrugët dhe hekurudhat në Shqipëri; lumenjtë dhe rrjedhat e tyre; portet detare dhe rëndësinë e tyre; zhvillimin e bujqësisë dhe të blegtorisë; tokat dhe pyjet; pasuritë minerale dhe prodhimin; tregtinë e brendshme dhe të jashtme, si dhe monedhat dhe bankat. Të gjitha këto aspekte hyjnë në kuadrin e resurseve politike dhe ekonomike të Shqipërisë, për të cilat ishte e interesuar deri në detaje qeveria e Mbretërisë së Bashkuar. Shqipëria ishte shteti më i ri i pavarur në Ballkan dhe përveç përkrahjes që i dhanë ndërkombëtarët në krijimin e institucioneve shtetërore, ata riformatuan gjeopolitikën dhe gjeostrategjinë e Fuqive të Mëdha me rastin e shpërbërjes së Perandorisë Osmane, Perandorisë Austro-Hungareze dhe Perandorisë Ruse pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore.

Fjalët kyç: *Britania e Madhe, Ministria e Jashtme britanike, Shqipëria, sektori i historisë, resurset politike dhe ekonomike.*

Roli i grupit të ekspertëve për Shqipërinë në Ministrinë e Jashtme britanike

Britania e Madhe, si një nga Fuqitë e Mëdha ekonomike, politike dhe ushtarake, pati rol shumë të rëndësishëm dhe vendimtar në përcaktimin e fatit të popujve dhe shteteve në shekullin e formimit të shteteve kombëtare, në një kohë kur Europa në përgjithësi e veçanërisht Ballkani kishin hyrë në një cikël të dhunshëm të përplasjeve dhe vetëpërcaktimit për të ardhmen e tyre politike e shtetërore. Të gjitha aktivitetet diplomatike të britanikëve zhvilloheshin përmes Ministrisë së Jashtme dhe rrjetit të ambasadave e konsullatave të Mbretërisë së Bashkuar nëpër vende të ndryshme. Në kuadër të *Foreign Office* funksiononin shumë sektorë të veçantë, të

cilët kishin detyra të caktuara në interes të diplomacisë dhe të shtetit britanik.¹ Një nga sektorët më të rëndësishëm ishte ai i historisë (*Historical Section of the Foreign Office*), i cili kryente detyra të rëndësishme dhe me përgjegjësi, si dhe përgatiste informacione dhe dokumente të rëndësishme për diplomacinë britanike. Sektori i historisë dhe sektorë të tjerë profesionalë, sipas burimeve britanike, ishin të rëndësishme për krijimin e qëndrimeve të sakta dhe për përfaqësimin e interesave britanikë në kuadrin e marrëdhënieve ndërkombëtare.

Ministria e Jashtme britanike siguronte informacione të rëndësishme për situatën politike, popullsinë, pozitën gjeografike dhe gjeostrategjike, resurset ekonomike, aspektet sociale dhe çështje të tjera të rëndësishme për Shqipërinë. Qeveria, në kuadër të Ministrisë së Jashtme, kishte angazhuar një numër të konsiderueshëm profesionistësh me detyrë të mblidhnin informacione për Shqipërinë, duke filluar që nga gjeografia fizike e deri te pasuritë dhe perspektiva e këtij populli dhe shteti të vogël ballkanik. Britanikët e vlerësonin Shqipërinë si një shtet të brishtë, të pakonsoliduar, me probleme të shumta sociale, me një elitë të vogël politike dhe shumë të përçarë mes tyre.

Problemet në politikën shqiptare ishin të theksuara që nga Shpallja e Pavarësisë, Qeveria e Përkohshme e Ismail Qemalit, periudha e kohëzgjatjes së Konferencës së Ambasadorëve, obstrukcionet ndaj qeverisë së princ Vidit dhe pamundësitë e tjera sidomos në periudhën e Luftës së Parë Botërore (1914-1918). Në politikën britanike, pas njohjes së thellë të çështjes shqiptare, kishte individë dhe qarqe politike që u vunë në përkrahje të kauzës shqiptare. Rasti më i veçantë është Komiteti Shqiptar i Londrës i udhëhequr nga Aubrey Herbert, të cilit i qe ofruar edhe Kurora e Shqipërisë. Edhe pozicionimi “asnjanës” i Shqipërisë në Luftën e Parë Botërore në

¹ Frashër Demaj, *Pozita gjeografike, politike dhe popullsia shqiptare në dokumentet diplomatike të Ministrisë së Jashtme të Britanisë së Madhe 1912-1918*, ASHAK, Prishtinë 2021, 11.

qarqet britanike u vlerësua si vendim i duhur.² Ekspertët britanikë të Ministrisë së Jashtme që punonin për të vlerësuar Shqipërinë dhe Ballkanin gjatë viteve 1912-1918 patën një rol të rëndësishëm në krijimin e politikave të jashtme në kuadrin e marrëdhënieve politike, diplomatike, ekonomike, tregtare dhe studimin e resurseve të njohura e burimeve të panjohura të pasurive që kishte Shqipëria. Si rezultat i punës së specialistëve britanikë u identifikuan miniera solide me minerale dhe Shqipëria u identifikua si një vend me pasuri jo shumë të mëdha, por të rëndësishme, si: naftë, gaz, bitum, bakër, krom, lignit, ari, argjend, plumb, zink dhe minerale të tjera.

Emancipimi politik i shqiptarëve

Deri në gjysmën e parë të shekullit XIX pozita politike e shqiptarëve ishte e vështirë. Ata mund të synonin perspektivën personale politike vetëm duke qenë në shërbim të politikës dhe administratës osmane. Shumë prej tyre zunë pozita të larta në qeverinë dhe administratën osmane, duke arritur edhe në poste të guvernatorëve të provincave osmane, drejtues të pashallëqeve, vezirë dhe sadriazma³ në qeverinë osmane.

Pavarësisht këtyre fakteve nuk mund të krijohet një bazë e fuqishme argumentimi e as mbivlerësimi për rolin e intelektualëve të arsimuar në Perandorinë Osmane në krijimin e nismave politike dhe kulturore, që çuan në lindjen e nacionalizmit shqiptar. Pas reformave të Tanzimatit dhe formimit të vilajeteve shqiptare, disa personalitete intelektuale u zgjodhën përfaqësues të krahinave shqiptare në Parlamentin e Stambollit.

² Më gjerësisht shih: Bejtullah Destani, Jason Tomes, *Miku më i madh i shqiptarëve Aubrey Herbert dhe krijimi i Shqipërisë së sotme, Ditarë dhe letra 1904-1923*, Prishtinë 2020, 164; Robert Elsie, Aubrey Herbert: A Meeting with Isa Boletini, Extract from Aubrey Herbert: *Ben Kendim, a Record of Eastern Travel* (London: Hutchinson & Co., 1924), 198-213.], 10; Frashër Demaj, “Kontributi i Komitetit të Londrës” në sensibilizimin e çështjes shqiptare gjatë viteve 1912-1913”, botuar në Konferencën e Ambasadorëve në Londër dhe Shqiptarët, ASHAK, Prishtinë 2024.

³ Vezir i lartë në Perandorisë Osmane.

Emancipimi i strukturuar politik i shqiptarëve me synime të qarta atdhetare në shekullin e formimit të shteteve kombëtare erdhi si rezultat i emancipimit kulturor të ndikuar nga iluminizmi elitar evropian, që në trojet shqiptare erdhi si frymë kulturore nga kolonitë shqiptare, kryesisht nga arbëreshët e Italisë dhe kontaktet personale të intelektualëve shqiptarë me personalitetet e shquara europiane dhe me krijimtarinë e tyre shkencore e kulturore. Pra, një rol shumë të rëndësishëm patën arbëreshet në jug të Italisë, lidhjet e të cilëve me vendin e origjinës u kishin rezistuar shekujve. Aktivitetet politike të personaliteteve arbëreshe, si Françesko Krispi dhe krijuesve letrarë, si Jeronim de Rada, janë shembujt e përpjekjes dhe të ndikimit të mendimit të avancuar politik e kulturor të arbëreshëve në trojet e stërgjyshërve të tyre. Përvoja e arbëreshëve në kultivimin e ideve iluministe u krijua nga përpjekjet dhe procesi i zhvillimit të ngjarjeve në kohën e risorxhimentos italiane, e cila rezultoi me bashkimin e principatave dhe formimin e shtetit kombëtar italian.⁴ Ndikim të rëndësishëm patën edhe kolonitë shqiptare në Bukuresht, Sofje, Kajro dhe qendra të tjera të rëndësishme.

Ky emancipim i dha rezultatet e para që në vitet '40-të të shekullit XIX, kur shënohen edhe fillet e Rilindjes Kombëtare, që nisi dhe mori funksione si lëvizje kulturore për të kulmuar me dimensionet e një lëvizjeje të fuqishme politike, që përmbylli përpjekjet disashekullore me shpalljen dhe formimin e shtetit kombëtar shqiptar. I pari intelektual shqiptar që i artikuloi qartë konceptet iluministe për kombin, atdheun dhe gjuhën shqipe ishte Naum Veqilharxhi. Ai e shihte iluminizmin si rrymë kulturore ofensive, që do të ndikonte në ideologjitë dhe konceptet politike europiane, mbi të cilat do të ndërtohej perspektiva e popujve dhe shteteve kombëtare. Në gjysmën e dytë të shekullit XIX, shoqëria shqiptare njohu ndryshime themelore në mënyrën e të menduarit dhe qasjen ideologjike për formimin dhe

⁴ Më gjerësisht për kontributin e arbëreshëve në luftën për bashkimin e Italisë shih: Koli Xoxi, *Shqiptarët dhe Garibaldi, Rilindja*, Prishtinë 1983.

funksionimin e shtetit.⁵ Ndërsa popujt e tjerë ballkanikë fatin e tyre shtetëror e kombëtar e kishin të lidhur ngushtë edhe me religjionin, te shqiptarët ndodhi e kundërta, sepse ata pavarësisht besimeve fetare, nxorën si identitet të parë kombëtarin, rreth së cilës u afruan intelektualë, tribunë popullorë e patriotë, të cilët kërkonin formimin e shtetit të pavarur kombëtar.

Diplomacia britanike i njohu resurset politike shqiptare përmes kontakteve të drejtpërdrejta dhe interesimit specifik për lëvizjet politike e kulturore përmes ambasadës britanike në Stamboll dhe konsullatave të Mbretërisë së Bashkuar në qytete të rëndësishme shqiptare dhe në ato të rajonit. Ata njohën edhe personalitete të shquara të Lëvizjes Kombëtare, që nga Abdyl Frashëri e Mehmet Vriani, që vizituan Londrën në përpjekjet e tyre për të sensibilizuar kërkesat e shqiptarëve në politikën britanike, personalitetet e shquara drejtuese të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit e deri te bartësit politikë të periudhës së pavarësisë, që mplekseshin në personalitetin e Ismail Qemalit dhe Hasan Prishtinës si dy ndër figurat kryesore të përgatitjes së terrenit politik dhe shpalljen e Pavarësisë së Shqipërisë. Diplomacia britanike duke vlerësuar periudhën e gjatë të sundimit të Perandorisë Osmane në territoret shqiptare dhe marginalizimit të elitës shqiptare të kohës brenda kontekstit otoman, konsideronte se resurset politike shqiptare ishin të kufizuara dhe të pamjaftueshme për kërkesat dhe nevojat që kishte shteti i ri shqiptar në politikë, administratë shtetërore, diplomaci dhe fusha të tjera me interes të veçantë.

Situata me rrugët dhe hekurudhat në Shqipëri

Sundimi i gjatë i Perandorisë Osmane dhe mungesa e reformave ekonomike kishte goditur të gjithë popujt dhe vendet që i mbajti të pushtuara për kohë të gjatë kjo perandori. Nga të gjithë popujt ballkanikë më së shumti e pësuan shqiptarët, të cilët ishin të fundit që fituan pavarësinë nga Stambolli. Sipas dokumenteve

⁵ *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, Vëllimi I, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, Tiranë 2022, 59.

diplomatie britanike (1912-1918), që u referohen ekspertëve anglezë të degëve të ndryshme të zhvillimit ekonomik, të cilët japin të dhëna fragmentare, Shqipëria kishte një vijë bregdetare me gjatësi rreth 200 milje (rreth 340 km F.D.), kurse gjerësia maksimale e vendit është rreth 80 milje apo rreth 130 km.⁶ Territori i Shqipërisë karakterizohet nga zona të ulëta bregdetare, zona të rrafshëta, zona kodrinore, malësi dhe zona bjeshkore. Me përjashtim të tokave përgjatë rrjedhës së lumenjve dhe fushat përgjatë bregdetit, pjesa tjetër e vendit është zonë malore me kodra, male dhe maja të thepisura, në të cilat mungon infrastruktura rrugore dhe Perandoria Osmane nuk ishte fare e interesuar për investime në rrjetin rrugor të malësive shqiptare, duke lënë të pazhvilluara shumë pjesë që banoheshin me popullsi shqiptare.

Pra, shqiptarët që jetonin në zonat e thella malore përballeshin me vështirësi të mëdha në jetën e përditshme, larg zonave të populluara, bregut të detit, qendrave administrative, tregjeve publike dhe këtë situatë e vështirësonte edhe më shumë mungesa totale e rrjetit rrugor. Në zonat malore dhe bjeshkore të vetmet mundësi udhëtimi ishin shtigjet këmbësore, të cilat ishin trasuar nga çobanët me kopetë e tyre, nga fshatarët që shkonin nëpër tregje për të shitur produktet e tyre, por edhe shtigje, nëpër të cilat malësorët bartnin dru për nevojat e tyre të përditshme. Nëpërmjet këtyre shtigjeve shumë të vështira lidheshin me rrugë lokale, që shfrytëzoheshin nga karrocat me kuaj, mushka e gomarë apo edhe karrocat me qe (kije), të cilat shfrytëzoheshin për bartje, tërheqje dhe lëvrim tokash.

Kurse në viset e ulëta rrugët ishin më të gjera dhe më të përshtatshme për komunikacion dhe ndërlidhje midis vendbanimeve të ndryshme. Këto rrugë ishin të shënuara edhe në hartat rrugore dhe të tjera, që përdoreshin për nevoja ushtarake të Perandorisë Osmane dhe Austro-Hungareze. Ekzistonin disa rrugë kryesore që lidhnin disa qendra më të mëdha dhe më të zhvilluara, si Shkodra, Prizreni, Peja,

⁶ *The National Archives*, më tej TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions", 87.

Shkupi, Durrësi, Elbasani etj. Rrugë më të mira dhe më të përshtatshme, nëpër të cilat qarkullonin njerëz e mallra, tregtarë, njësitë ushtarake osmane dhe rrugëtarë për nevoja të tjera, ishin rrugët në jug të vendit, që lidhin Vlorën e Sarandën me Korçën, Durrësin dhe Elbasanin deri në Strugë.⁷ Ekzistojnë edhe dy rrugë të trasuara që e lidhin Ohrin me Manastirin dhe shkojnë drejt qytetit të Selanikut, që ishte i populluar me një numër të konsiderueshëm të popullsisë shqiptare dhe ishte një nga portet detare më të rëndësishme të rajonit. Nëpërmjet këtyre rrugëve lokale dhe më të gjata, mjetet motorike mund të përshkonin të gjithë distancën nga Adriatiku nëpërmjet rrugëve Durrës - Strugë - Manastir - Selanik për të kaluar drejt Egjeut. Rruga e vjetër *Via Egnatia* është e trasuar dhe kalon nëpër Kavajë, Elbasan dhe ndjek vijueshmërinë përgjatë luginës së Shkumbinit.⁸

Edhe në veri të Shqipërisë, në Vilajetin e Shkodrës në kohën e sundimit osman, por edhe pas Shpalljes së Pavarësisë, qyteti kryesor ishte Shkodra, që ishte e lidhur me rrugë me Lezhën dhe me portin e Shëngjinit (San Giovanni di Medua). Shkodra ishte e lidhur me një rrjet rrugor jo shumë cilësor edhe me qytete të tjera të Shqipërisë së Mesme, përmes së cilave lidheshin edhe me qytetet e rëndësishme të Jugut dhe me portet detare, si ai i Durrësit, Vlorës dhe Sarandës. Në Malësinë e Madhe dhe malësitë e tjera, sidomos në fshatra të thella, shumica e zonave ishin plot me gurishte dhe kjo ndikonte që banorët të merreshin vetëm me blegtori. Malësorët e Shkrelit, Hotit, Kastratit, Trieshit, Kelmendit dhe të fshatrave të tjera gjatë verës i mbanin kafshët e tyre në kullosat malore, kurse gjatë dimrit i zbrisnin ato në zona të ulëta dhe i ushqenin me misër e bar të thatë.⁹ Për rrjetin rrugor të Shqipërisë kishte treguar interes të veçantë Austro-Hungaria, e cila pretendonte që, përmes përkrahjes ndaj shqiptarëve, të zgjeronte

⁷ Frashër Demaj, *Pozita gjeografike, politike dhe popullsia shqiptare në dokumentet diplomatike të Ministrisë së Jashtme të Britanisë së Madhe 1912-1918...*, 224.

⁸ Po aty.

⁹ Robert Elsie, *Fiset shqiptare, Historia, shoqëria dhe kultura*, Prishtinë 2017, 138.

rrjetin e interesave të saj ekonomikë dhe gjeostrategjikë, sidomos pas fuqizimit të pozitive të saj deri në Bosnjë e Hercegovinë.

Vilajeti i Kosovës deri në vitin 1913 ishte pjesë integrale dhe shumë e rëndësishme e trungut shqiptar, ku ndodhen lëvizje të mëdha për liri e pavarësi kombëtare, sidomos gjatë viteve 1910-1912. Në Kosovë ekzistonte një rrjet solid rrugor, që lidhte qytetet kryesore të vilajetit, si Shkupi, Prishtina, Peja, Prizreni dhe Gjakova, por mungonte infrastruktura rrugore nëpër fshatra dhe zona të banuara malore. Pas pushtimit të Kosovës nga Serbia dhe në periudhën e Luftës së Parë Botërore 1914-1918 nuk u shënua ndonjë avancim në ndërtimin e rrugëve të reja për komunikim mes qyteteve dhe fshatrave të Kosovës.

Në Shqipëri nuk kishte hekurudha të mjaftueshme për transport publik e as për bartjen e mallrave, që mund të ndikonin në zhvillimin ekonomik dhe tregtar të vendit. Austriakët kohët e fundit kishin ndërtuar një hekurudhë që niste nga Shkodra, një tjetër në Berat, si dhe një linjë e ngjashme nga Durrësi në Elbasan, që nënkupton një rrjet të pazhvilluar dhe pa mbuluar gjithë gjeografinë e Shqipërisë.¹⁰ Austriakët e vlerësonin si shumë të rëndësishëm ndërtimin e hekurudhave, sepse e konsideronin kusht themelor për vendosjen e normalitetit të zhvillimit ekonomik dhe tregtar të krahasueshëm me popujt dhe vendet fqinje, të cilat ishin më të avancuara në infrastrukturën hekurudhore. Vjena synonte që, në kuadër të investimeve strategjike, të ndërtonte një hekurudhë, e cila do të lidhte Veriun e vendit me qyteti kryesor Shkodrën, Shqipërinë e Mesme me qytet kryesor Durrësin e në Jug deri në qytetin e Manastirit. Sipas projekteve austriake linja kryesore do të shkonte nga Durrësi, duke kaluar përmes Kavajës, deri në luginën e Shkumbinit, dhe përmes Elbasanit në drejtim të Strugës. Në jug një vijë do të lidhte Vlorën me Janinën dhe krahinën e Epirit, duke krijuar mundësi më të

¹⁰ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions", 91.

lehta komunikimi midis Shqipërisë dhe Greqisë, që do të krijonte kushte më të mira edhe për zhvillimin e transportit ujor, si dhe rritje e zhvillim të porteve detare.

Për ndërtimin e hekurudhave kishin shfaqur interes shumë banka nga Europa Perëndimore dhe një nga më të rëndësishmet konsiderohej “Deutsche Bank”, që u deklarua e gatshme të financonte në ndërtimin e një sistemi të avancuar hekurudhor.¹¹ Mirëpo në kohën e interesimit të “Deutsche Bank” para Shpalljes së Pavarësisë, Qeveria Turke nuk ishte e gatshme të garantonte 29 000 franga për kilometër. Pra, me këtë rast shihet mosinteresi i Stambollit për të mbështetur zhvillimin e rrjetit rrugor dhe hekurudhor në Shqipëri. Rëndësia ekonomike e ndërtimit të hekurudhës përfshinte planifikimin edhe të linjës hekurudhore që do të lidhte Shkodrën dhe Prizrenin si dy qendra të rëndësishme ekonomike, tregtare, administrative dhe kulturore. Kjo linjë do të ndiqte luginën e Drinit deri në Kukës, dhe do të vazhdonte në lindje të Prizrenit, për t’u bashkuar me Shkupin dhe hekurudhën e Mitrovicës. Por pas pushtimit të Vilajetit të Kosovës nga Serbia ndryshuan rrethanat politike, ushtarake dhe ekonomike, që disfavorizuan synimet për shtrirjen e rrjetit të hekurudhave. Përtej problemeve të tjera, kostoja e ndërtimit ishte një pengesë serioze, sepse do të kalonin vite, derisa të barasvlerësohej kostoja e ndërtimit dhe përfitimi financiar për kompanitë investitore apo edhe investimin e mundshëm qeveritar.

Serbia nga ana e saj kishte interesa për të ndërtuar hekurudhën drejt daljes në Adriatik, të paktën daljes tregtare, sepse dalja e përhershme siç kishte pretenduar, ishte bërë e pamundur për shkak të njohjes ndërkombëtare të Shqipërisë dhe mosmiratimit të kërkesës serbe për dalje territoriale të përhershme dhe të mbikëqyrur nga Serbia, synim që ky vend e kishte shfaqur që nga viti 1844, kur kishte hartuar projektin për pushtimin e tokave shqiptare dhe duke vazhduar me vitin 1878, kur iu njoh pavarësia shtetërore e deri me vendosjen e kufijve të rinj të shteteve ballkanike më 1912-‘13.

¹¹ Po aty.

Ndërtimi i hekurudhave që përshkonin Shqipërinë nga jugu në veri dhe nga lindja në perëndim konsiderohej edhe interes ndërkombëtar, sepse do t'i siguronte Europës Perëndimore një mundësi që, përmes hekurudhave, të rriste nivelin e qarkullimit të njerëzve dhe mallrave tregtare. Ndërtimi i hekurudhave shihej me interes edhe nga shtetet dhe kapitalistët e Europës Perëndimore, të cilët synonin që, përmes hekurudhave, të lidheshin me qytete të rëndësishme bregdetare për të shfrytëzuar portet detare, si Durrësin dhe Selanikun, që përmes tyre të lidheshin me portet e Mesdheut dhe tregjet ndërkombëtare.

Lumenjtë kryesorë në Shqipëri

Shqipëria si një vend me sipërfaqe të vogël gjeografike nuk shquhet për lumenj të gjatë, të gjerë dhe të lundrueshëm. Lumenjtë më të njohur janë Drini, Buna, Shkumbini dhe disa lumenj tjerë më të vegjël dhe më pak të rëndësishëm. Drini rrjedh në Shqipërinë Veriore, së pari nga Hasi, në vazhdim duke kaluar nëpër fshatra dhe mbërrin në krahinën e Dukagjinit dhe pasi kalon disa vendbanime, hyn në Ultësirën e Nënshkodrës dhe ndahet në dy degë. Njëra degë derdhet në gjirin e Drinit në Adriatik në jugperëndim të Lezhës, kurse dega tjetër derdhet në Bunë, afër kalasë së Shkodrës. Drini u degëzua në dysh pas një përmytjeje të madhe që ndodhi në vitin 1858, që ia ndryshoi rrjedhën dhe e solli drejt Shkodrës. Drini derdhet në lumin Buna dhe të dy së bashku derdhen në detin Adriatik. Në kohën e reshjeve të shiut dhe të dëborës nëpër male, gjatë procesit të shkrirjes në stinën e pranverës, lumi Drin rritet, kurse në verë ka më pak ujë, për shkak të thatësirave dhe reshjeve të rralla.¹² Me gjithë kapacitetet e kufizuara, lumi Drin ishte shumë i rëndësishëm për krahinat që përshkohen nga rrjedha e tij.

¹² TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions-Rivers", 91.

Lumi Buna buron nga liqeni i Shkodrës, në afërsi të qytetit me të njëjtin emër. Buna në fillimin e rrjedhës drejtohet nga jugu, rrëzë Taraboshit, drejt anës perëndimore e më pas merr sërish drejtimin kah jugu, derisa derdhet në detin Adriatik. Buna është një lumë i gjerë dhe në disa segmente është i thellë dhe mund të përdoret për lundrim nga anijet e vogla. Sasia e ujit dhe thellësia e lumit Buna ndryshon në varësi të stinëve të vitit. Në pranverë dhe në vjeshtë kur reshjet e shirave janë më të shumta, niveli i Bunës rritet, kurse në stinët e thata pa reshje sasia e ujit është më e pakët. Kur lumi Buna del nga shtrati, vërshon nëpër fusha të tëra dhe toka bujqësore, duke lënë pas vetes shumë baltë dhe rërë, gjë që vështirëson shfrytëzimin e tokave bujqësore.¹³

Lumi Shkumbin buron në malin e Valamarës dhe duke rrjedhur nëpër një luginë të ngushtë e reliev të thyer derdhet në detin Adriatik. Bashkë me Drinin dhe Bunën konsiderohet një ndër lumenjtë e rëndësishëm të këtij vendi.¹⁴ Burimet britanike përveç këtyre lumenjve nuk përmendin të tjerë për ndonjë aspekt të rëndësishëm e as si resurs të rëndësishëm natyror. Lumenjtë në Shqipëri kanë një rol të madh në jetën e popullsisë shqiptare. Përgjatë lumenjve janë ngritur edhe vendbanimet, që i kanë përdorur burimet e lumenjve për aktivitete të jetës së përditshme. Përgjatë lumenjve kishte edhe mjaft vende të përshtatshme për peshkim. Lumenjtë patën rol të rëndësishëm edhe në zhvillimin e bujqësisë, por përgjatë rrjedhës së tyre nuk u bënë investime në kanalizimin e tyre as në kohën e Perandorisë Osmane e as në periudhën pas Pavarësisë.

¹³ Po aty

¹⁴ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-Rivers” 92.

Portet detare

Shqipëria duke qenë një vend me gjatësi të konsiderueshme bregdetare përgjatë Adriatikut dhe Jonit, në pjesën më të madhe ishte shumë i përshtatshëm edhe për ndërtimin e porteve detare, përveç atyre ekzistuese. Sipas vlerësimeve të ekspertëve britanikë, në Shqipëri ka pak porte të mira në bregdetin e këtij vendi dhe asnjëri nuk shquhet për ndonjë rëndësi të madhe për tregtinë ndërkombëtare e as për qarkullimin e njerëzve. Kalimi i tregtisë përmes tyre është i vogël, e në pjesën më të madhe shërben për eksportin e prodhimeve të tepërta dhe importeve të pakonsiderueshme të mallrave të prodhuara jashtë Shqipërisë. Në këtë vend, megjithatë, bëhet më shumë tregti bregdetare sesa që mund të pritej, pasi komunikimet anësore me brendinë janë shumë të papërshtatshme.¹⁵

Lumi Buna shërbente si një port për Shkodrën. Nga derdhja e Bunës fillon ankorimi i anijeve që shkojnë e vijnë në drejtim të Venecias dhe Triestes. Gjatë muajve të verës është i përshtatshëm, por në sezonin e dimrit bëhet i rrezikshëm për t'u përdorur, për shkak të kushteve atmosferike. Nëse shteti i pavarur shqiptar do të kishte fonde të dedikuara për këtë port të vogël, atëherë ai mund të bëhej më shumë i shfrytëzueshëm, duke shtuar kapacitetet dhe qarkullimin e mallrave tregtare përmes tij.¹⁶ Porti i Shëngjinit (San Giovanni di Medua) është një gji i vogël dhe ofron mundësi të vogla, sepse ka pak lokacion të gatshëm për shfrytëzim. Për këtë port kishin shfaqur interesim austriakët dhe italianët që nga koha e Konferencës së Ambasadorëve në Londër. Më 1914 italianët bënë një investim të vogël për nevojat e tyre në portin e Shëngjinit.¹⁷ Megjithatë, ky port nuk ia doli asnjëherë që të luante ndonjë rol të madh për transportin e udhëtarëve e as për tregtinë ndërkombëtare.

¹⁵ Frashër Demaj, *Pozita gjeografike, politike dhe popullsia shqiptare në dokumentet diplomatike të Ministrisë së Jashtme të Britanisë së Madhe 1912-1918...*, 247.

¹⁶ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions-River Buna", 91.

¹⁷ Po aty.

Kurse porti i Durrësit (Durazzo) që shtrihet në Shqipërinë e Mesme është qendra kryesore e ankorimit të anijeve tregtare dhe të udhëtarëve në bregdetin e këtij vendi. Vështirësitë kryesore në këtë port shfaqen nga erërat e forta, që fryjnë nga ana perëndimore dhe jugperëndimore.¹⁸ Meqë uji në port është i cekët dhe fundi është i mbushur me rërë, gjithashtu shkakton vështirësi. Shqipëria përkundër brishtësisë së institucioneve të saj ka filluar të bashkëpunojë me kompani lundruese kryesisht italiane dhe austriake për të koncesionuar portin, në mënyrë që të rriten kapacitetet e funksionimit dhe të masivizohet më shumë përdorimi i tij. Mirëpo përkundër rëndësisë që ka ky port, nevojiten investime të mëdha nga kompani ndërkombëtare për ta zgjeruar dhe modernizuar, që të jetë i përshtatshëm edhe për ankorimin e anijeve të mëdha.

Edhe porti i Vlorës (Valona) shtrihet në një pozitë të favorshme dhe është porti më i rëndësishëm i jugut të Shqipërisë.¹⁹ Gjiri i Vlorës ofron strehim të mirë dhe është më pak i rrahur nga erërat e forta, që ofron siguri për ankorimin e anijeve të transportit të njerëzve dhe mallrave tregtare. Kjo nënkupton se Vlora është porti më i mirë natyror në bregdetin e Shqipërisë.

Porti i Sarandës (Santi Quaranta) gjendet përballë ishullit të Korfuzit. Është gati dy milje i gjerë dhe është i mbrojtur nga të gjitha erërat perëndimore. Ankorimi është në mes në rërës dhe baltë, me një thellësi të pamjaftueshme, që shpeshherë shkakton probleme në ankorimin e anijeve.²⁰ Gjiri i Butrintit (Butrinto Bay) gjithashtu shfrytëzohet si një port me kapacitete të vogla. Pavarësisht madhësisë

¹⁸ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-Ports, Durrazzo”, 92.

¹⁹ Po aty.

²⁰ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-Ports, “Santi Quaranta”, 93.

dhe kapaciteteve ka ankorim shumë të mirë, sepse nuk ka valë deti, batica dhe zbatica, si dhe erëra të forta.²¹

Shteti i varfër shqiptar nuk mund t'i zhvillojë të gjitha këto porte njëkohësisht, por shqiptarët do të duhet të vendosin se cili prej tyre do të marrë vëmendje, së pari, nga qeveria e tyre, e cila duhet të gjejë mënyrat e investimit. Nga ana tjetër duhet hapur rrugë edhe për kompanitë e mëdha të interesuara për të investuar dhe për të marrë në shfrytëzim me koncesion ndonjërin nga këto porte shqiptare. Ekspertët britanikë rekomandonin që shteti shqiptar do të duhet ta përqendrojë fuqinë financiare dhe energjitë e tij në Durrës, sepse pozicioni qendror i këtij qyteti dhe mundësia e komunikimit me qytetet në brendësi të vendit janë më të mira, se ato të ndonjë porti tjetër shqiptar në cepin jugor ose verior.

Në këtë gjendje që ishin, disa nga portet shqiptare ofronin shërbime të rregullta të anijeve me avull midis bregdetit shqiptar dhe Triestes, Venecies, Barit, Korfuzit dhe Kostandinopojës. Avulloret austriake “Lloyd” mbanin shumicën e linjave dhe tregtisë midis Shqipërisë dhe porteve ndërkombëtare. Portet shqiptare frekuentoheshin edhe nga një linjë hungarezo-kroate, “Fiume-Obotti Co” dhe një kompani italiane, “Societa Anonima Puglia”, që gjithashtu shërbeu edhe në portet e veriut të Shqipërisë, ndërsa një firmë greke, “John MacDowall Steamship Co”, ushtroi veprimtarinë e vet në portet e jugut. Trafiku postar kryhej nga grekët dhe turqit. “Servizi Marittimi” mbante postat nga Italia, kurse “Austrian Lloyd” mirëmbahej nga Austria.²² Duke parë që portet mund të sillnin shumë përfitime financiare, interesi i shqiptarëve ishte që të tërhiqnin investitorë të huaj, të cilët ishin të gatshëm të investonin në portet shqiptare për t'i modernizuar dhe shfrytëzuar ato për nevojat e shtetit

²¹ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-Ports, “Butrinto Bay”, 94.

²² TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-“Shipping Lines”, 93.

shqiptar, si dhe për komunikimin, shërbimin postar, transportin e udhëtarëve dhe import-eksportet shqiptare dhe ndërkombëtare. Përkundër interesimit, zhvillimi i këtyre porteve eci me ritme të ngadalshme, të cilat penguan edhe synimet për zhvillimin ekonomik të shtetit shqiptar.

Bujqësia dhe blegtoria

Bujqësia: Mungesa e reformave legjislativë që do të përfshinin sektorin e bujqësisë dhe blegtorisë në periudhën e sundimit të Perandorisë Osmane, ndikoi që bujqësia dhe blegtoria të mos njohin ritme të shpejta zhvillimi. Faktor tjetër që ndikoi që bujqësia në Shqipëri të jetë në një nivel të ulët zhvillimi, përveç faktit se ishte e pushtuar, ishte mungesa e mjeteve moderne të punës, mungesa e fuqisë punëtore dhe faktorë të tjerë të rëndësishëm. Duke qenë të pushtuar për kohë të gjatë, burrat shqiptarë pothuajse gjatë gjithë kohës ishin në luftë të rekrutuar nga Perandoria e herë të mobilizuar për kryengritje kundër Perandorisë Osmane. Madje duke marrë shkas nga ky fakt, në mesin e shqiptarëve qarkullonte thënia: “Shqiptari ka lindur për të luftuar e jo për të punu tokë”.²³

Zonat më të përshtatshme bujqësore ishin fushat bregdetare, fushat e ngritura në jug të Shkodrës, rajonet e Tiranës, Lushnjës, Elbasanit, Fierit, Vlorës, Beratit, Delvinës dhe rrethe të tjera, ku klima ishte më e përshtatshme për bujqësi. Rrethet e Prizrenit dhe i Gjakovës, të cilat ishin nga më pjelloret, u ndanë me vendimet e Konferencës së Ambasadorëve, u pushtuan nga Serbia dhe me fillimin e Luftës së Parë Botërore, në vitin 1914 Kosova u nda në zona interesi nga Serbia dhe Mali i Zi.²⁴ Drithërat kultivoheshin në të gjitha zonat bujqësore shqiptare. Gruri si kulturë bujqësore kultivohej në parcelat më të mëdha, dhe zakonisht mbillet në tokat që u përkasin bejlerëve,

²³ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-“Industry-Agriculture”, 91.

²⁴ Po aty.

veçanërisht në jug, ku toka e thatë dhe shirat me ndërprerje janë të favorshme deri në rritjen dhe pjekjen e grurit. Drithërat e tjera, si misri, tërshëra dhe elbi kultivohen në sasi të vogla, kurse në rajonin e Vlorës rritet pak oriz. Bizelet, fasulet dhe produktet e tjera bishtajore më së shumti janë kultivuar kryesisht në zonën që dikur ishte Sanxhaku i Durrësit. Rreth 150-300 tonë bishtajore eksportohen çdo vit në tregje të ndryshme. Përveç drithërave, vaji i ullirit është një nga produktet më të rëndësishme që prodhojnë shqiptarët. Këtë produkt ata e shfrytëzojnë shumë për nevojat e tyre të përditshme, por edhe e tregtojnë nëpër tregje të ndryshme.²⁵

Pemët e ullirit janë të grupuara në pyje të vogla, e ndonjëherë më rrallë mbillet në rreshta nëpër fusha dhe kodra. Rendimenti i një peme të vogël ulliri është zakonisht 2 deri në 5 galona vaj, ndërsa trungjet e mëdha të këtyre pemëve japin deri në 15 galona. Plantacionet më të rëndësishme të ullirit janë në rajonet e Vlorës dhe Durrësit dhe secili prej tyre në vitet më të mira prodhon rreth 3 000 tonë.²⁶ Rreth gjysma e prodhimit të përgjithshëm të këtyre rretheve eksportohet. Kruja zotëron 70 000 pemë ulliri, kurse në Lezhë, Kavajë, Elbasan dhe Delvinë ku gjithashtu kultivohet kjo bimë, ajo është kulturë bujqësore mjaft e popullarizuar ndër banorë. Shumë nga pemët e ullirit në zonat midis Shkodrës dhe Vlorës u prenë nga serbët, me qëllim shkatërrimin e kësaj kulture të rëndësishme bujqësore, gjatë tërheqjes së tyre pas vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve më 1913. Kjo u bë me qëllim të dëmtimit të kësaj pasurie, që ishte aq e rëndësishme për shqiptarët dhe ekonominë e tyre. Shqiptarët kultivuan edhe duhanin në rrethet e Durrësit, Kavajës, Beratit dhe Tepelenës.

²⁵ Frashër Demaj, *Pozita gjeografike, politike dhe popullsia shqiptare në dokumentet diplomatike të Ministrisë së Jashtme të Britanisë së Madhe 1912-1918...*, 251.

²⁶ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions- "Industry-Agriculture", 94.

Prodhimi mesatar vjetor i duhanit është rreth 1 000 tonë.²⁷ Shumica e shqiptarëve, kryesisht burrat, përveçse e punojnë, ata edhe e konsumojnë duhanin pothuajse në të gjitha trevat e banuara prej tyre që nga jugu në veri.

Përveç ullirit, në Shqipëri kultivoheshin edhe fruta bregdetare, pemë dhe arvore, si: shega, portokalli, limoni, molla, dardha, fiku, arra, lajthia, kurse në luginën e Delvinës kultivohet edhe mani. Hardhia kultivohet në Shkodër, Lezhë, Tiranë, Tomor, në luginën e Shkumbinit, Elbasan dhe vende të tjera të përshtatshme. Nga rrushi shqiptarët prodhojnë edhe rakinë dhe verën, e cila në shumicën e rasteve është cilësore dhe mund të krahasohet edhe me verërat nga jugu i Spanjës.

Blegtoria: Kushtet ekonomike dhe sociale të shqiptarëve i kanë detyruar ata ta kthejnë vëmendjen në rritjen e bagëtive. Blegtorët shqiptarë rrisin edhe lopë, dele e dhi. Kurse blegtorët e krishterë në jug e veri kultivonin edhe derri. Ata gjithashtu mbajnë kuaj, gomarë dhe mushka, të cilët i përdorin për bartje dhe transport në rrugët e papërshtatshme malore. Gjatë stinës së verës blegtorët shqiptarë i dërgojnë kopetë dhe tufat e tyre nëpër bjeshkë të larta, ku ka shumë kulllosa. Shumica e blegtorëve-barinjve, sidomos nga fiset e Kelmendit dhe Kastratit, të cilët banonin në rrethin malor në veri të Shkodrës, i shoqërojnë kafshët e tyre në kullota.²⁸ Shumica e barinjve nuk kanë mundësi të ndjekin rregullat më elementare të veterinarisë. Malësorët nuk kanë stalla dhe kafshët qëndrojnë në mjedis të hapur, të ekspozuara ndaj motit të keq, por edhe rrezikut nga kafshët e egra, si ujçit dhe arinjët. Zhvillimi i blegtorisë nuk dallonte shumë as në Shqipërinë e Mesme dhe në atë Jugore. Dallimi kryesor ishte klima më e butë dhe shfrytëzimi i fushave dhe kullotave për kohë më të gjatë brenda vitit. Prodhimet e qumështit dhe të mishit shfrytëzoheshin

²⁷ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-“Industry-Agriculture”, 95.

²⁸ Me gjerësisht shih: Edith Durham, *Shqipëria e Epërme*, Tiranë 2013.

kryesisht për nevoja familjare dhe të tregjeve lokale. Kurse lëkurat dhe leshi i deleve tregtoheshin edhe në tregjet ndërkombëtare.

Tokat dhe pyjet

Pronësia mbi tokën në Shqipëri ishte e bazuar në sistemin osman, ku dominon sistemi i bejlerëve, që la gjurmë edhe pas Shpalljes së Pavarësisë Kombëtare. Beu u jepte qiramarrësve të tokës parcela të shumta në shfrytëzim, nga të cilat ai merrte gjysmën ose një të tretën e të korrave, dhe një të dhjetën shtesë, të cilën e mbledh si taksa në emër të Qeverisë.²⁹ Për pasojë, gjendja e pazgjidhur e tokave të vendit dhe mosmarrëveshjet e përhershme që lindnin midis qiramarrësit dhe beut, zgjidheshin me pak zell ose entuziazëm nga ana e qiramarrësit. Kur beu e kultivonte tokën vetë, ai ndonjëherë punësonte punëtorë me pagesë, e cila zakonisht paguhej në normën e një muaji me ushqim. Beu në përgjithësi kishte në duart e tij edhe menaxhimin e pyjeve dhe të ullishtave. Përveç pasurive të mëdha të bejlerëve, kishte edhe një numër të caktuar të pronave të vogla në pronësi, zakonisht mes 20 dhe 50 hektarë.³⁰

Bujqit dhe blegtorët përveç marrjes së tokës me qira, kishin mundësi të blinin tokë dhe të bëheshin pronarë. Kishte raste kur qiramarrësit nuk kishin obligime ndaj beut, por duhet t'i paguanin taksat shtetit. Në veriun e Shqipërisë dominimi turk ishte vetëm nominal, sepse fiset veriore nuk e njohën asnjëherë autoritetin e sulltanit. Edhe vetë Perandoria nuk arriti asnjëherë të nënshtrohte disa fise malësore e as të impononte gjuhën, administratën osmane, taksat dhe obligime të tjera shtetërore.

Praktikisht, e tërë toka në veri mbahej sipas rregullave fisnore, dhe të gjitha të drejtat në lidhje me ndarjen e tokës vendoseshin nga

²⁹ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions-Industry-Agriculture", 96.

³⁰ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions-Industry-Agriculture", 101.

autoriteti fisnor, që përbëhej nga njerëz të zgjedhur.

Shumica e tokave të punueshme në Shqipëri kishin problem, për arsye të mungesave të shumta në sistemin e ujitjes dhe një pjesë e madhe e tokave të punës dhe të mbjellat me kultura bujqësore varehin nga reshjet e shiut. Në Shqipëri kishte probleme edhe me tokat “e përmytura” nga uji, të cilat kishin nevojë për kullim, në mënyrë që të ktheheshin në toka pjellore, që mund të jepnin rendiment bujqësor. Në tokat e jugut mungesa e sistemi të kullimit të tokave dhe ujitjes së rregullt shtonin vështirësitë për kushte normale dhe rendimente në zhvillimin e bujqësisë.³¹ Pyjet shqiptare ishin një nga pasuritë më të çmuara natyrore në vend. Ato ishin në pronësi të shtetit dhe e drejta e shfrytëzimit u rezervojë fiseve lokale të vendit. Pyjet më të njohura gjendeshin në krahinat e Mirditës, Shkodrës, Dukagjinit, Rugovës, Plavës, Gucisë, Pejës, Prizrenit, Shkupit dhe krahinave të tjera.

Pasuritë minerale dhe prodhimi

Periudha e pushtimit osman në Shqipëri nuk shquhet shumë për identifikimin e pasurive minerale të vendit, hapjen e minierave dhe për ndonjë nivel të lartë të prodhimtarisë as në kohën e industrializimit europian. Sipas dokumenteve diplomatike britanike dihet shumë pak në lidhje me pasuritë minerale të Shqipërisë dhe është shumë e vështirë për të bërë kërkime dhe për të nxjerrë rezultate konkrete, të bazuara mbi një hulumtim të gjerë dhe të gjithanshëm.³²

Burimet flasin për minierën e Selenicës, afër Vlorës, e cila ishte e vetmja minierë aktive dhe funksiononte me kapacitete të vogla të eksploatimit. Miniera e Selenicës daton rreth vitit 1830 dhe është ngritur nga një shoqëri angleze e minierave. Është shfrytëzuar në fillim nga Perandoria Osmane, më pas nga shoqëritë angleze dhe

³¹ Po aty.

³² TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions, “Minerals”, 102.

franceze të minierave. Një studim gjeologjik i minierës së Selenicës dhe naftës e gazit të kësaj zone datojnë prej vitit 1868.³³ Shfrytëzimi i minierës së Selenicës në mënyrë të organizuar ka filluar në vitin 1870, kur për herë të parë vendburimi iu dha me koncesion një shoqërie angleze.³⁴ Në gusht të vitit 1886 koncesioni i kaloi Bankës Otomane në Kostandinopojë. Në shtator të vitit 1891 i kaloi shoqërisë franceze të bitumit me qendër në Paris. Gjatë periudhës 1914-1916, punimet e shfrytëzimit në këtë minierë u ndërprejnë për shkak të luftës. Gjatë periudhës 1916-1920 miniera u kontrollua nga ushtria italiane, e cila e shfrytëzoi atë për nevoja të veta. Kompania franceze punësoi si punëtorë vllahë dhe grekë, kurse menaxhimi i minierës iu besua inxhinierit Alfred Gounod, një veteran i Shkollës së Minierave të Parisit. Në minierë nxirrej bitumi, që gjendet në formë të ngurtë dhe në formë të lëngët dhe, gjithashtu, si asfalt. “Bitumi i ndritshëm” ishte produkt i jashtëzakonshëm, i cili nuk ekziston në asnjë vend tjetër.

Eksporti i bitumit të ngurtë arrinte 3 500 tonë në vit, por kostoja e transportit, qoftë nga toka ose nga deti, ishte shumë e lartë. Ekspertët francezë dhe gjermanë kanë zbuluar depozita prej ari, argjendi, plumbi, hekuri, kromi, bakri, qymyri, linjiti, por vlera e tyre nuk është e njohur ende. Përveç këtyre mineraleve ka edhe tregues edhe për pasuri të tjera nëntokësore, si të naftës dhe gazit natyror në luginën e Vjosës.³⁵ Më vonë, në vitin 1918 u njohën edhe Drashovica, Devolli, Patosi, Marineza, Gorishti Cakrani, Hekali, Karbunara, Ballshi e të tjerë, që jepnin një prodhim solid të mineraleve të kërkuara në tregjet ndërkombëtare.

³³ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions-“Industry-Agriculture”, 101.

³⁴ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions, “Minerals”, 102.

³⁵ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions, “Minerals”, 103.

Sipas burimeve britanike, një kompani angleze kishte marrë me koncesion shtratin e bakrit në perëndim të Shkodrës. Ekipet e specialistëve britanikë kishin shfaqur interesim të madh për të hulumtuar pasuritë minerale të Shqipërisë dhe për të joshur investitorë e kompani angleze për të eksploatuar pasuritë minerale të Shqipërisë. Në konkurrencë me interesimin britanik qëndronin të gatshme edhe kompani nga vende të tjera, si nga Austria, Franca dhe Italia, të cilat e njihnin territorin e Shqipërisë dhe pasuritë minerale të këtij vendi.

Shqipëria nuk njihej si ndonjë vend me prodhimtari të nivelit të lartë. Prodhimi shërbente kryesisht për konsum të brendshëm. Në rajonet bujqësore prodhohej misri dhe drithëra të tjera, të cilat bluheshin në mullinj dore, mullinj me ujë, por edhe mullinj me avull. Sasia totale e miellit të prodhuar shpeshherë nuk mjaftonte për të përmbushur nevojat e konsumit të vendit. Ekzistonte një industri e vogël e prodhimeve të tjera, si: lëkura të përgatitura për shalë të zbukuruara për kuaj, këllëfë, këpucë dhe opinga, ose sandale që visheshin nga fshatarët. Në Shkodër ekzistonte një fabrikë e vogël e kripës, e cila prodhonte 900 tonë në vit dhe disa nga këto tonelata eksportoheshin në Austri. Në kufijtë e Matit kishte disa fabrika të barutit të paligjshëm, të prodhuar në një sasi të konsiderueshme, nga të cilat siguroheshin të ardhura të mira. Në vend kishte pesë furra me tulla, si në Durrës, Krujë, Shijak, Kavajë dhe Tiranë. Mesatarja vjetore e prodhimit ishte rreth 300 000 tulla, pllaka, terakota dhe vazo.³⁶

Shqiptarët janë punëtorë, mjeshtër të shquar, që dinë t'i përpunojnë metalet e çmuara. Ata prodhojnë filigranë argjendi, zbukurime ari dhe argjendi, pistoleta të veshura me argjend dhe tenxhere bakri dhe kallaji. Vllehtë bëjnë një specialitet të punimeve të argjendarisë dhe filigran argjendi. Shkodra është qendra e zbukurimit të armëve të veshura, të cilat pothuajse secili shqiptar i mbante në

³⁶ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions, "Minerals", 104.

brez.³⁷ Mirëpo prodhime zbukuruese nga metalet punoheshin edhe në qytete të tjera, si në Prizren, Pejë, Gjakovë, Shkup etj. Shqiptarët merreshin edhe me tjerret dhe endjet si pjesë e industrisë së vogël; punonin pëlhuara pambuku dhe leshi dhe disa sende mëndafshi prodhuar nëpër punëtoritë shqiptare në të gjithë vendin, kryesisht për nevojat e tregut shqiptar.

Tregtia e brendshme dhe e jashtme

Shqipëria ishte vend i vogël dhe i pazhvilluar ekonomikisht, prandaj natyrshëm edhe tregtia zhvillohej me kapacitete të vogla dhe ritme të ngadalshme. Kjo ndodhte edhe për shkak të prodhimit jo shumë të madh, kushteve dhe rrethanave fizike për komunikim tregtar brenda Shqipërisë, rrugëve të papërshtatshme, komunikacionit të pazhvilluar detar, kushteve politike të vendit, mungesës së zhvillimit të gjithmbarshëm infrastrukturor etj. Tregtia e brendshme e Shqipërisë karakterizohej me shpërndarjen e disa mallrave që importoheshin dhe të tjera produkte të tokës dhe të industrive lokale të prodhuara në vend. Për tregtinë e brendshme problem më vete përbënte edhe mungesa e rrjetit rrugor që lidhte qytetet kryesore.³⁸

Qytetet më të mëdha ishin vendet e takimit të banorëve të rretheve për shitje dhe blerje të produkteve të tyre. Në këto qytete kishte tregje të organizuara publike, në të cilat ekspozoheshin mallrat tregtare dhe produktet vendore të bujqve e blegtorëve, prodhimet manifakturore dhe prodhime të tjera të zanatçinjve e prodhuesve të vegjël. Në qytete, si Peja, Prizreni, Gjakova, Shkupi, Shkodra, Berati, Gjirokastra, Korça, Elbasani funksiononin çarshitë, që karakterizoheshin me rrugë në mes dhe shitore të shumta nga të dyja anët. Dyqanet ishin tipike orientale, ndërsa shitësit dhe tregtarët i negocionin çmimet me blerësit e interesuar.

³⁷ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix "Economic Conditions, "Manufacture", 105.

³⁸ Frashër Demaj, *Pozita gjeografike, politike dhe popullsia shqiptare në dokumentet diplomatike të Ministrisë së Jashtme të Britanisë së Madhe 1912-1918...*, 256.

Në tregjet shqiptare gjendeshin edhe mallra të importuara nga vendet e tjera, që kryesisht vinin në vend përmes porteve detare që i sillnin tregtarë të ndryshëm. Në qytete, si Dibra, Elbasani, Vlora, Tirana, Shkodra tregtoheshin mallra me origjinë angleze, italiane, austriake, turke, por edhe prodhime të tjera nga vendet e Lindjes, të cilat i sillnin kryesisht tregtarët turq.³⁹ Për të rritur nivelin e tregtisë ndërkombëtare sipas ekspertëve britanikë, në Shqipëri nevojitej përmirësimi i komunikacionit rrugor, hekurudhor dhe detar, për të shtuar shkëmbimet tregtare.

Artikujt kryesorë të eksportit ishin leshi, lëkurat, djathi, gjalpi, vaji, ullinjë, drutë, peshku, gjëja e gjallë, frutat, arrat dhe produkte të tjera shqiptare. Partneri tregtar dhe konsumatorët kryesorë të Shqipërisë ishin Austria dhe Italia. Italia importonte 25 për qind të eksporteve të Shkodrës dhe 30 për qind të atyre të Shqipërisë së Jugut. Blerësit e tjerë të mallrave shqiptare ishin Turqia, Egjipti, Malta, Franca (veçanërisht Tunizi) dhe Mali i Zi.⁴⁰

Sipas shifrave britanike, gjatë viteve 1912-1918 vendet kryesore me të cilat Shqipëria bënte tregti të jashtme ishin Austria, Italia, Franca, Turqia, Gjermania, Greqia dhe Mali i Zi.⁴¹ Pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore kapacitetet tregtare të brendshme dhe të jashtme të Shqipërisë filluan të rriteshin, sidomos me krijimin e infrastrukturës ligjore, rrjetit rrugor, hekurudhor dhe porteve detare. Edhe pozita gjeografike e Shqipërisë, veçanërisht dalja në det i mundësuan këtij vendi që të ishte transit i rëndësishëm i lidhjes së vendeve ballkanike me Italinë dhe vendet e Pellgut të Mesdheut.

³⁹ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions, “ Domestic Commerce”, 104.

⁴⁰ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions, “Foreign Commerce”, 105.

⁴¹ Frashër Demaj, *Pozita gjeografike, politike dhe popullsia shqiptare në dokumentet diplomatike të Ministrisë së Jashtme të Britanisë së Madhe 1912-1918...*, 257.

Monedha dhe bankat

Në territoret shqiptare, nën sundimin e Perandorisë Osmane, përdorshin kartëmonedhat turke të emetuara në vitin 1830, që në realitet ishin disa dëftesa me vlerë, të shkruara me dorë. Pas reformave të Tanzimatit filloi shtypja e kartëmonedhave, që u quajtën “kaime-i mutebere-i nakdijje” ose “kaime-i mutebere-i osmanijje”, dhe shërbyen si bankënota të zakonshme për pagesa në dorë.⁴² Më 4 shkurt 1863 u themelua Banka Kombëtare (Perandorake) Otomane, statuti i së cilës u miratua në vitin 1875. Në fillim të shekullit XX ajo çeli degët e veta në vilajetet e Janinës (1910), të Manastirit (1903), të Kosovës (1903) dhe të Shkodrës (1911). Në vitin 1888, një tjetër institucion bankar turk, që quhej Banka Agrare (Bujqësore) Turke, përuroi filialet e veta në qytetet Shkodër, Kavajë, Tiranë, Elbasan, Berat, Korçë etj.⁴³ Të dhëna të bazuara në informatat e përfaqësive diplomatike ofrojnë edhe burimet britanike, të cilat flasin për përdorimin e monedhave në Shqipëri nga viti 1912 deri më 1918, me konstatimin se në periudhën e sundimit osman kryesisht përdorshin monedhat turke. Këto monedha u përdorën deri në gusht të vitit 1914, kur gradualisht filluan të hiqen nga përdorimi, për shkak të shpërbërjes dhe tërheqjes së Perandorisë Osmane nga Shqipëria.⁴⁴ Krahmonedhave turke, burimet britanike flasin edhe për përdorimin e monedhave të tjera, në varësi prej shkëmbimeve tregtare. Përdorimi i monedhave të arit kishte një çmim të lartë dhe bëhej me rastin e shitblerjeve të kushtueshme. Në Kosovë dhe përgjatë zonave kufitare me Serbinë përdorshin edhe monedhat serbe, argjendi malazez në Shqipërinë e Veriut, por edhe valuta greke në jug të Shqipërisë. Në tregtinë ndërkombëtare përdorshin edhe valuta austriake dhe italiane, sidomos nga viti 1913 e tutje, kur këto dy vende ishin shumë aktive në jetën politike dhe ekonomike të Shqipërisë.

⁴² Grup autorësh, *Historiku i bankave në Shqipëri*, Tiranë 2012, 12.

⁴³ Po aty.

⁴⁴ TNA, Albania, FO /373/2/1, F. 132, Confidential, Prepared under the directions of the historical section of the Foreign Office-nr. IV, Appendix “Economic Conditions, “Finance”, 106.

Sipas burimeve britanike, në Shkodër kishte një bankë të hapur më herët nga Perandoria Osmane, e cila u mbyll në nëntor të vitit 1915. Austriakët dhe italianët hapën bankat në Durrës dhe Vlorë. Banka kryesore italiane në Vlorë ishte “Italian Societa Commerciale d’Oriente”.⁴⁵ Kjo bankë i shfrytëzonte paratë që u huazuan nga bankierë privatë ose këmbyes të parave me norma të larta të interesit. Pas shpalljes së pavarësisë u bënë përpjekje për formimin e Bankës Kombëtare të Shqipërisë. Për këto përpjekje njoftonte edhe përfaqësuesi britanik në Komisionin Ndërkombëtar të Kontrollit, Harry Llamb, më 20 nëntor 1913. Sipas tij, më datë 4 nëntor u nënshkrua marrëveshja koncesionare midis Qeverisë së Përkohshme të Vlorës dhe përfaqësuesve të “Wiener Bank/Verein” dhe Bankës Tregtare Italiane për themelimin e një Banke Kombëtare për Shqipërinë.

Për këtë marrëveshje shkruante edhe gazeta shqiptare “Përlindja e Shqipënisë” në edicionin e 18 të saj, ku shfaqte entuziazmin e shqiptarëve të Vlorës për bankën.⁴⁶ Llamb në raportin e 11 dhjetorit 1913 dërguar Grey-t këmbëngulte që pjesëmarrja e barabartë e të gjitha fuqive në formimin e këtij institucioni do të ishte zgjidhja më e dobishme nga pikëpamja shqiptare, duke ofruar garancitë më të forta nga të dyja anët, si sigurinë, ashtu edhe atë të lirisë nga servituti tregtar dhe industrial për çdo grup në veçanti, dhe nga vetë vendet europiane, duke minimizuar rrezikun e rivaliteteve ndërkombëtare në lidhje me zhvillimin e burimeve të vendit. Gjatë Luftës së Parë Botërore Shqipëria u pushtua nga ushtritë e palëve ndërluftuese të Trepalëshit dhe Antantës. Për pasojë, ishte e pamundur që Shqipëria të kishte një bankë qendrore kombëtare. Megjithatë, u hapën degët e disa bankave austriake, siç ishin “Viner Bank Ferein”, “Pester Bank” dhe “Ungarische Bank”.⁴⁷

⁴⁵ Po aty.

⁴⁶ *Përlindja e Shqipëniës*, “Banka kombëtare e Shqipëniës”, nr. 18, e shtunë 28/11 vjesht e I, 1913.

⁴⁷ Grup autorësh, *Historiku i bankave në Shqipëri...*, 17.

Një sistem bankar i qëndrueshëm dhe më i avancuar në Shqipëri u krijua pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore, ku shumë shoqëri bankare u interesuan për të ushtruar veprimtarinë e tyre në këtë vend. Kjo e ndihmoi Shqipërinë për marrjen e kredive dhe avancimin e sistemit bankar si një nga resorët më të rëndësishëm financiar në zhvillimin e veprimtarive ekonomike e tregtare dhe zhvillimit të gjithmbarshëm të shtetit shqiptar.